

УДК 339.5

В. В. Ткаченко,
к. е. н., доцент кафедри міжнародної економіки та підприємництва,
Національний університет державної податкової служби України, м. Ірпінь

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ

У статті проведено оцінку ролі, місця і структури зовнішньої торгівлі зі стратегічними торгово-економічними партнерами України. Проаналізовано сучасний стан і передумови подальшого розвитку експортної діяльності України.

In article the assessment of a role, seat and structure of foreign trade with strategic trade and economic partners of Ukraine is spent. The state of the art and conditions of the subsequent progress of export activity of Ukraine is analyzed.

Ключові слова: експорт, імпорт, зовнішня торгівля, виробництво.
Key words: export, import, foreign trade, manufacture.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Попри значні за якістю та кількістю ресурси: талановите і освічене населення, широку наявність корисних копалин, створену у радянський час, достатньо розвинену інфраструктуру, Україна стабільно займає позицію аутсайдера, перебуваючи завжди на останніх місцях у міжнародних рейтингах за конкурентоспроможністю та розвитком. Однією із причин ситуації, що склалася, є неадекватна зовнішньоекономічна діяльність. У зв'язку з цим першочерговим завданням на сьогодні є необхідність сприяти забезпеченню ефективності, динамічності та стійкого зростання економіки України шляхом використання її ресурсів, враховуючи тенденції регіональної економічної інтеграції, яка стала одним з важливих факторів розвитку більшості країн світу. Історія розвитку торгово-економічної співпраці у пострадянському просторі, довготривалі торгово-політичні інтереси України вимагають участі у дієвому регіональному інтеграційному об'єднанні. Саме тому актуальними у цей період є дослідження, спрямовані на вивчення зовнішньоекономічної діяльності України.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми регулювання зовнішньоекономічних зв'язків та особливості зовнішньоторговельних відносин України з основними стратегічними партнерами в період ринкових перетворень були висвітлені в роботах Вишневського В., Гейця В., Грищенко А., Нелепа В., Чопенка В. та інших.

Проте більшість теоретичних і практичних висновків, які стосуються проблем зовнішньої торгівлі промисловими товарами і принципів підтримки експорту цих товарів, до сьогодні перебувають на стадії розробки і є предметом наукових дискусій. Розглянемо деякі з них.

Метою статті є виявлення тенденцій та аналіз змін у структурі вітчизняного зовнішньоторгового обороту у період трансформаційних перетворень національної економіки.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Експортна структура України характеризується значною часткою товарів з низьким ступенем обробки, які є

найбільш чутливими до світової кон'юнктури. Так, у 2011 р. експорт таких груп товарів, як недорогоцінні метали та виробни з них (32,3 %), мінеральні продукти (15 %), продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості (7,9 %) та продукти рослинного походження (8,1 %), становив 63,3 % від загального експорту товарів.

У свою чергу, в імпорті переважають мінеральні продукти (36,4 %) та групи товарів з високим ступенем обробки, такі як: машини, обладнання та механізми (15,5 %); засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби (7,5 %). У 2011 р. частка таких товарів у загальному імпорті товарів України становила 59,4 %.

Географічна структура партнерів України є дуже обмеженою. Найбільшим торговельним партнером України є Російська Федерація, на торгівлю з якою припадає майже 29 % експортних і 35,3 % імпортних поставок у 2011 році.

Європейський Союз — це другий за величиною торговий партнер України. Основною формою економічних зв'язків України та ЄС є зовнішня торгівля. На початку 90-х років після розпаду СРСР торгівля з європейськими країнами різко скоротилася. До початку 2000-х років динаміка торгівлі відрізнялася нестабільністю, що пояснюється наявністю факторів як короткострокового, так і довгострокового характеру. У 2004—2011 роках намітилася тенденція до зростання товарообороту, українського експорту та імпорту (рис. 1).

Товарооборот України з країнами ЄС у 2011 році становив 43,7 млрд доларів (збільшився на 36 % порівняно з 2010 роком). Але попри позитивну динаміку, а також попри те, що на сьогодні ЄС є одним із головних торгових партнерів України, частка України в загальному обсязі імпорту ЄС незначна (менше 1 %), її не можна порівняти з іншими країнами. Українська частка експорту до загального обсягу експорту ЄС також незначна і становить 1,4 % у 2011 р. порівняно з 1,9 % у 2008 році [11]. Такі низькі абсолютні та відносні показники зовнішньої торгівлі не відповідають не тільки економічному потенціалу країн, але і їх положенню країн-сусідів. Потенціал ринку ЄС становить приблизно 16 трлн дол., але до України це не має жодного відношення.

Як видно з рис. 1, для торгівлі України та ЄС протягом останніх років характерне значне від'ємне сальдо торгового балансу. Наприклад, з 2005 по 2011 роки се-

редній щорічний показник від'ємного сальдо торговельного балансу становив 6,4 млрд дол. Найменше значення цього показника за 2004—2011 роки було 1,9 млрд дол. у 2005 році, а найбільше — 10,7 млрд дол. у 2008 році. У зв'язку з початком економічної кризи у 2008 році товарооборот України у 2009 році з країнами ЄС знизився на 47 %. Проте у наступні роки товарооборот з країнами ЄС практично відновився до рівня 2008 року.

Рівень і динаміка кількісних показників торгових відносин між Україною та ЄС багато в чому визначаються товарною структурою. В українському експорті з країнами ЄС переважає (більше 60 %) продукція низького ступеня обробки (чорні метали та вироби з них, енергетичні матеріали, руди, шлаки, зола, добрива, зернові культури тощо). Водночас експорт у ЄС промислової продукції з високою часткою доданої вартості, такої як: машини та обладнання, як і раніше, залишається на низькому рівні і становив у 2011 році 1919 млн дол., або 10,4 % усього експорту України до ЄС.

З огляду на розвиток вітчизняного виробництва, набагато кращими є статистичні дані щодо зовнішньої торгівлі з Російською Федерацією. За обсягами товарообороту (табл. 1) Україна займає приблизно п'яте місце серед торгових партнерів Російської Федерації, попри всі труднощі у двосторонніх відносинах, які відбуваються з початку 2000-х років.

Проте динаміка торгових відносин характеризується низхідною траєкторією. Так, українська частка імпор-

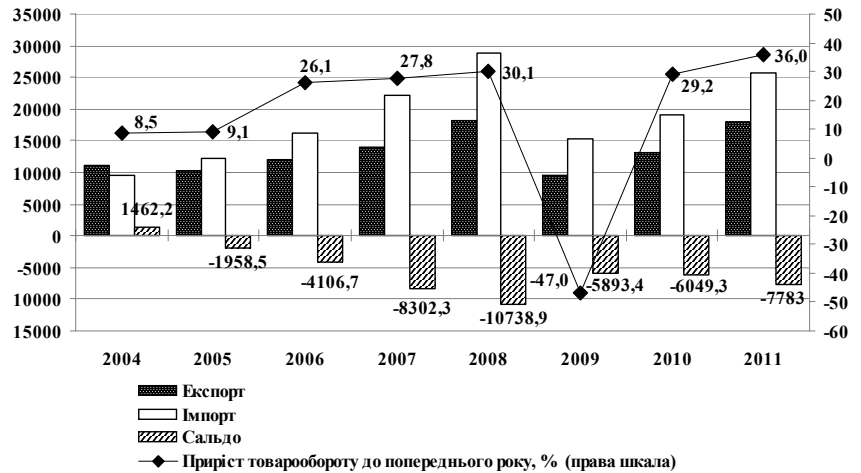


Рис. 1. Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС у 2004—2011 роках, млн дол. *

* Джерело: складено автором за даними [6].

ту до загального обсягу імпорту товарів РФ становила у 1995 році — 14,2 %, а у 2010 р. знизилася до 6,1 %. Експорт в Україну також зменшується стосовно до загального обсягу експорту товарів РФ, у 2010 році він становив 5,8 % порівняно з 9,1 % у 1995 році.

На нашу думку, що проголошений курс щодо євроінтеграції не повинний бути спрямований на скорочення присутності українських підприємств на російському ринку. Наприклад, європейські країни протягом останніх 20 років лише нарощували свою частку в загальному експорті та імпорті Російської Федерації. На рис. 2 наведено структуру експорту України по окремих товарних групах до Російської Федерації.

Як видно з рис. 2, особливістю економіки України є те, що при проголошенні курсу на європейську інтегра-

Таблиця 1. Зовнішня торгівля Російської Федерації з найбільшими торговими партнерами, млн дол. у фактичних цінах *

Роки	Показник	Країна										
		Німеччина	Нідерланди	Китай	Італія	Україна	Білорусь	США	Японія	Франція	Великобританія	Казахстан
1995	Експорт	6208	3192	3371	3376	7149	2965	4315	3173	1519	3066	2555
	Імпорт	6483	1646	865	1851	6617	2185	2648	763	1074	1100	2675
	Сальдо	-275	1546	2506	1525	532	780	1667	2410	445	1966	-120
2000	Експорт	9232	4349	5248	7254	5024	5568	4644	2764	1903	4670	2247
	Імпорт	3898	740	949	1212	3651	3710	2694	572	1187	861	2200
	Сальдо	5334	3609	4299	6042	1373	1858	1950	2192	716	3809	47
2005	Експорт	19736	24614	13048	19053	12402	10118	6324	3740	6111	8280	6534
	Імпорт	13272	1941	7265	4416	7819	5716	4563	5834	3673	2776	3225
	Сальдо	6464	22673	5783	14637	4583	4402	1761	-2094	2438	5504	3309
2007	Експорт	26346	42879	15895	27530	16425	17205	8355	7665	8684	11030	11920
	Імпорт	26534	3857	24424	8537	13330	8879	9471	12717	7766	5645	4623
	Сальдо	-188	39022	-8529	18993	3095	8326	-1116	-5052	918	5385	7297
2008	Експорт	33164	56973	21142	41999	23567	23507	13357	10327	12201	14884	13299
	Імпорт	34115	4817	34780	11002	16254	10552	13790	18586	10015	7616	6379
	Сальдо	-951	52156	-13638	30997	7313	12955	-433	-8259	2186	7268	6920
2009	Експорт	18710	36407	16687	25100	13836	16726	9132	7251	8726	9074	9147
	Імпорт	21229	3589	22795	7891	9131	6718	9170	7252	8431	3544	3697
	Сальдо	-2519	32818	-6108	17209	4705	10008	-38	-1	295	5530	5450
2010	Експорт	25103	53963	20325	27404	23143	18081	12419	12835	12437	11312	10796
	Імпорт	26714	4442	39036	10044	14044	9954	11135	10301	10118	4575	4478
	Сальдо	-1611	49521	-18711	17360	9099	8127	1284	2534	2319	6737	6318

* Джерело: складено автором за даними [10].

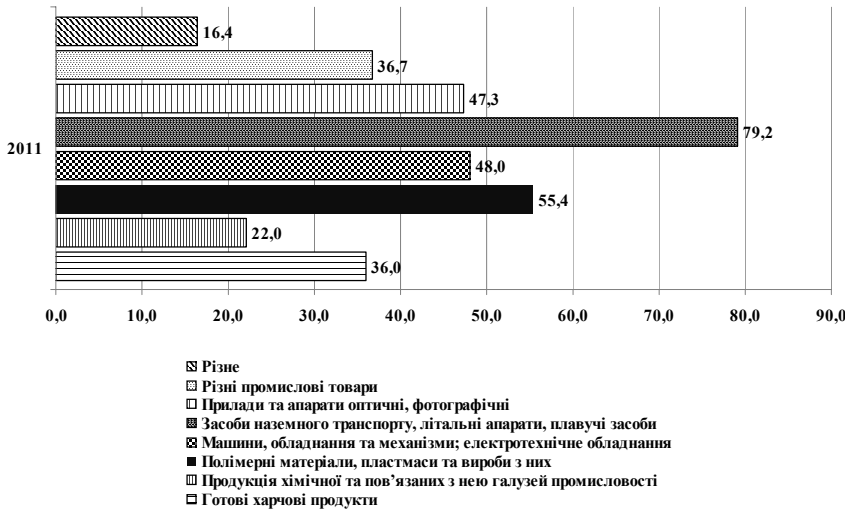


Рис. 2. Структура зовнішньої торгівлі України з Російською Федерацією у 2011 році, у відсотках до загального обсягу експорту*

*Джерело: складено автором за даними [6].

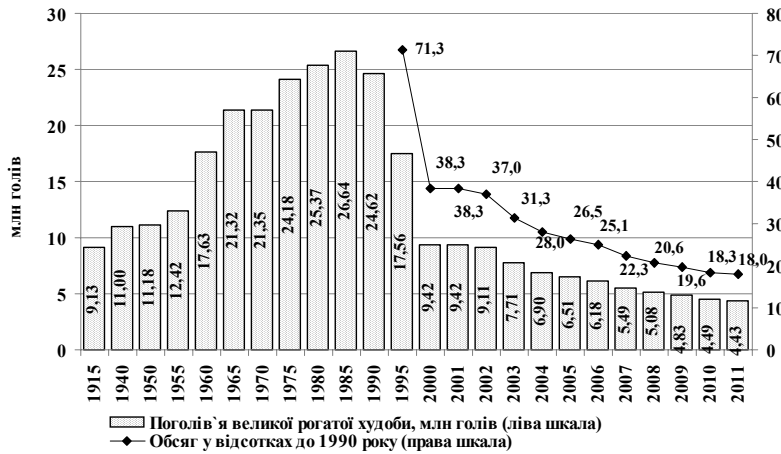


Рис. 3. Поголів'я рогатої худоби за 1915—2011 рр., млн голів*

*Джерело: складено автором за даними [6].

цію найбільший ринок для вітчизняних підприємств обробної промисловості є у Російській Федерації.

Загалом російський бізнес із 2002 по 2010 рр. втратив незначну частку (0,6 %) своєї присутності на внутрішньому ринку переробної промисловості України: на сьогодні його частка залишається найвищою — 8,2 % порівняно з 4,6 % у Китаї, що за цей період збільшив свою присутність на 3,6 в. п., та Німеччини, яка втратила 2,2 в. п. При цьому на внутрішньому ринку машинобудівної продукції України частка Росії знизилася з 12,2 % у 2002 р. до 8,7 % у 2010 р. Водночас відповідно збільшується присутність Китаю — з 1,6 до 8,7 % відповідно. Втрачає свої позиції Німеччина — з 14,6 до 11,2 % відповідно. За продукцією хімії та нафтохімії на українському ринку лідирує Росія — 12,3 %, поступово поступаючись своєю позицією (у 2002 р. — 12,8 %), натомість зростає присутність Китаю — з 1,3 % у 2002 р. до 5,3 % у 2010 р. Отже, за продукцією переробної промисловості, й особливо таких важливих у технічному аспекті її галузей, як машинобудування, хімія й нафтохімія, Росія та Німеччина втрачають свою присутність, а їхню частку дедалі активніше перебирає Китай,

розширюючи свою присутність у групах товарів із вищою доданою вартістю. Варто зазначити, що Росія різко втратила свою частку й на ринках транспортного устаткування, зокрема на українському ця частка зменшилась з 23,2 % у 2002 р. до 12,7 % у 2010-му, хоча після кризи 2009 р. у 2010 р. РФ збільшила свою присутність на цьому ринку. Необхідно зауважити, що постійно великою на українському ринку транспортного устаткування є частка ЄС — 27 % у 2002 р., яка після певного спаду у 2005 р. (до 20,1 %) у 2010 р. майже досягла свого колишнього розміру — 27,4 % [3, с. 11—12].

Зазначимо, що, на відміну від України, наприклад, такі країни, як Японія, Італія, Франція, навпаки, збільшують товарооборот з РФ. Зокрема, їх частка в структурі імпорту РФ збільшується з 1,6, 4,0, 2,3 відсотків у 1995 році до 4,5, 4,4, 4,4 відсотків відповідно у 2010. Німеччина, Нідерланди і Китай взагалі були і є на сьогодні найбільшими торговими партнерами РФ.

Проаналізувавши товарну структуру зовнішньої торгівлі України, можна побачити, що країна має щорічно негативне сальдо, починаючи з 2005 року, на загальну суму більше ніж 67,7 млрд дол. Важливо пам'ятати, що держава, яка не має достатнього набору різних обробних виробництв, просто гарантує собі з часом зубожіння населення та соціально-економічний занепад.

За таких умов навіть сприятлива кон'юнктура зернового ринку, яка виникла внаслідок продовольчої кризи 2007—2008 рр., замість стимулювання активного експорту зернових з України, може перетворитися на неконтрольований процес, зокрема внаслідок неможливості введення експортних квот на зернові, що є одним із зобов'язань України після її вступу до СОТ. За

таких умов не потрібно очікувати збільшення надходжень фуражного зерна для вітчизняного тваринництва; його розвиток ще більше гальмуватиметься через нарощування імпорту дешевого м'яса та харчових субпродуктів [7, с. 56].

До речі, відомі вчені України, проводячи дослідження в цьому напрямі, зазначали негативні наслідки для української економіки членства у СОТ. Наприклад, "...вступ до СОТ, який передбачає вигідне для вітчизняних експортерів зниження ставок експортного мита, може бути пов'язаний із небажаними наслідками для економіки України, що характеризується значною питомою вагою сировини і напівфабрикатів у структурі товарного експорту, але водночас має реальний потенціал для збільшення обсягів їх переробки національними товарами" [2, с. 35].

Як показує практика, Україна не змогла використати "реальний потенціал" для збільшення обробної промисловості, вступивши до СОТ. Наприклад, обсяг експорту живих тварин у 2011 році збільшився до відповідного періоду попереднього року в 2,7 раза.

Водночас в Україні продовжує скорочуватися поголів'я основних видів худоби: зокрема, чисельність ве-

ликої рогатої худоби станом на 2011 рік зменшилася порівняно з 1990 роком у 5,5 разів. Поголів'я великої рогатої худоби перебуває на нижчому рівні, ніж за часів Російської імперії (рис. 3).

Збереження такої тенденції у найближчий період може призвести до повної втрати продовольчої незалежності держави за групою м'ясо-молочної продукції. Такий стан сільського господарства вже призвів до того, що Україна скоротила споживання м'яса на одну особу до рівня початку 70-х років ХХ століття (рис. 4).

Причому такий спад у сільському господарстві відбувається не тільки у тваринництві. Йдеться практично про всі види сільськогосподарської продукції.

Наприклад, така ситуація спостерігається також у групі галузей (льонарства, вівчарства і хмелярства), які об'єднує (крім найвищих темпів падіння обсягів виробництва) і те, що головною причиною їх занепаду є інституційні прорахунки державних органів влади та корупція в митній службі. Такі прорахунки призвели до того, що в Україні різко впав попит на вітчизняні льон, вовну та хміль і, як наслідок, зменшилося їх виробництво [5, с. 61]. Зросла незахищеність вітчизняного товаровиробника через недосконалу митну політику держави. Наприклад, на початку 90-х років ХХ ст. відсутність ввізного мита призвела до того, що імпортований хміль практично повністю витіснив вітчизняний. За останні роки 75—80 % потреби в шишках хмелю забезпечує імпорт [5, с. 63].

Ще одним прикладом згортання виробництва у традиційних галузях української промисловості є скорочення виробництва взуття.

Як видно з рис. 5, порівняно з 1990 роком виробництво взуття у країні знизилося у 7,1 раза, з 196 млн пар до 27,6 млн пар у 2011 році. Частка імпорту у внутрішньому споживанні становить більше 80 %. На рис. 6 представлено кількість імпортованого взуття стосовно його виробництва в Україні. На рис. 6 видно, що частка імпорту постійно коливається. Так у 2008 році співвідношення між виробленим та імпортованим взуттям складало 1:14, у 2010 — 1:9, у 2011 — 1:3.

Внутрішній ринок взуття України по різним оцінкам складає приблизно 120—140 млн пар за рік.

З рис. 6 видно, що імпорт практично повністю покриває внутрішній попит взуття. Доцільно також зазначити, що Україна є експортером взуття і його експорт практично дорівнює обсягу виробництва. Так, у 2006—2011 роках експорт взуття в Україні становив 22,2, 23,2, 23,6, 20,6, 24,7, 26,5 млн пар відповідно, а виробництво — 21,2, 22,5, 22,2, 20,4, 25,7, 27,6 млн пар. У 2006—2009 роках в Україні експортувалося взуття більше, ніж виготовлялося, що дає підстави констатувати про його реекспорт.

Зазначимо, що такий важкий стан промисловості України пов'язаний також із тим, що українська економіка, яка сформувалася після розпаду СРСР, практично у всіх своїх галузях була неконкурентоспроможною. Більшість вітчизняної продукції не можна було продати на світових ринках на умовах рівної конкуренції через низьку якість і невідповідність технологічним параметрам міжнародних стандартів, а вітчизняні виробники

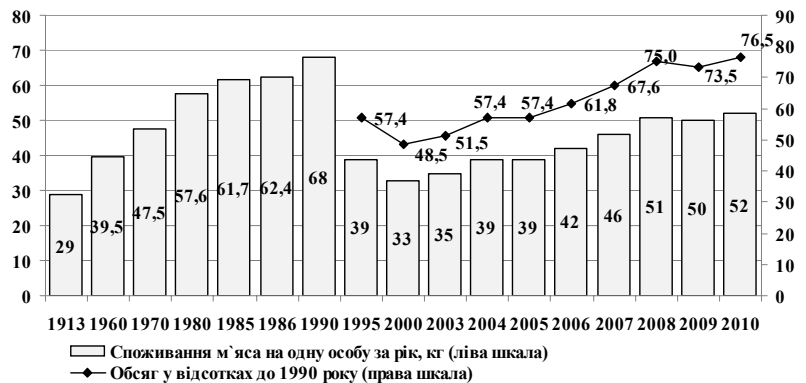


Рис. 4. Споживання м'яса на одну особу за 1915—2011 рр., кг*

*Джерело: складено автором за даними [6; 9, с. 470].



Рис. 5. Виробництво взуття в Україні за 1990—2011 роки*

*Джерело: складено автором за даними [6].

конкурентоспроможних (не сировинних) товарів відчули жорстку дискримінацію на зовнішніх ринках.

Значна технологічна відсталість (60 % зносу) основних виробничих фондів призводила до випуску неякісних товарів і підвищеного ажіотажу на будь-які імпортовані товари. Необхідно також зазначити фактичну бездіяльність органів виконавчої влади, які не забезпечили своєчасне створення ефективних механізмів захисту економічних інтересів вітчизняних товаровиробників.

Про інноваційний розвиток економіки України на сьогодні говорять практично всі економісти. Про це протягом останніх 20 років постійно заявляє і керівництво нашої держави. У зв'язку з цим, все частіше науковці приділяють увагу переорієнтації вітчизняної економіки з сировинного на інноваційний шлях розвитку.

Разом з тим, в Україні побутує думка про небажану особливість вітчизняної економіки, яка полягає у тому, що "зберігається висока частка торгівлі з СНД у структурі українського експорту, при цьому декларується європейський напрям як пріоритетний" [1, с. 32], або "...з Митним союзом СНД необхідно підтримувати відносини на більш низькому інтеграційному рівні — інтегративного зближення" [4, с. 88].

Стосовно цього необхідно зауважити, що у торгових відносинах України з ЄС наявні значні суперечності, що полягають у збереженні елементів дискримінації вітчизняних експортерів, застосуванні методів обмежувальної ділової практики або недопущення України на перспективні ринки.

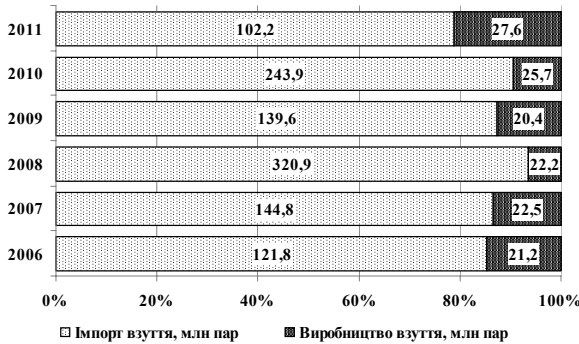


Рис. 6. Кількість імпорту вугтя стосовно його виробництва в Україні за 2006—2011 роки*

* Джерело: складено автором за даними [6].

ЄС, наприклад, пропонує скасувати імпортне мито, яке становить близько 15 %, але залишає entry price — вхідну ціну. Тобто, якщо експорт в ЄС відбувається за ціною, нижчою за вхідну, то завдяки донарахуванню різниці у ціні ліквідується. Тобто вітчизняна продукція на європейському ринку не буде дешевою.

Наприклад, на одному з останніх обговорень проблем формування митної території з ЄС, де Україні обіцяли відкрити зону торгівлі із країнами єврозони, виявилось, що нульову ставку для нас пропонують установити на товари, які ми не виробляємо (фініки, ківі, банани, авокадо тощо). Проте, на традиційні для нас товари пропонуються такі квоти: 15 тис. т на свинину, 10 тис. т на курятину (за якою внутрішні потреби вже задоволені практично на 100 %) і стільки ж на яловичину. І це при тому, що українська пропозиція була на 30 тис. т на яловичину, 50 тис. т на свинину, рентабельність якої в Україні вища за 16 %. Так само і по зерну. У межах зони вільної торгівлі ЄС пропонує квоту у 100—200 тис. т. Зауважимо, що діюча на сьогодні квота для третіх країн становить більше як 3,5 млн т за ставкою 12 євро за тону. По суті, ці квоти припадають на дві країни — Росію і Україну, оскільки практично більше ніхто не експортує зерно до Європи. Тобто Україна має вже мільйони тон за квотою, а в межах зони вільної торгівлі пропонується лише кілька тисяч тон.

ЄС не влаштовує експортне мито на насіння соняшнику, яке становить 10 %, Україні натомість пропонують його відмінити. Відміна даного мита може призвести до того, що 7 млн т сировини соняшнику надійде до ЄС, а вітчизняні олійно-жирові комбінати з потужністю в 9 млн т необхідно буде зупинити [8, с. 8].

ВИСНОВКИ

Отже, за останні два десятиліття ринкових реформ національної економіки України так і не вдалося суттєво змінити свій статус у міжнародній системі поділу праці. З одного боку, зберігається сировинне спрямування українського експорту, практично втрачені конкурентні переваги у техніці та технологічному обладнанні. Значне зростання експорту продукції первинної обробки призводить не тільки до поступового обмеження діяльності українських експортерів на зовнішніх ринках, але і до посилення ескалації міжнародних торгових конфліктів.

З іншого боку, посилилася тенденція орієнтації українського імпорту на споживчі товари, а також ввіз у країну технологічного обладнання, унаслідок чого ук-

раїнські товаровиробники потрапили в складне фінансове та економічне становище. Вони несподівано відчули на внутрішньому ринку товарів "небажану" жорстку конкуренцію з боку іноземних виробників.

У зв'язку з цим вважаємо, що для покращання становища вітчизняних виробників необхідно поступово згортати імпорт у тих сферах економіки, де вітчизняні товаровиробники при певній підтримці можуть задовольнити попит не гірше ніж зарубіжні, і розширювати імпорт, насамперед обладнання, необхідного для реалізації спільних стратегічних проектів і програм, орієнтованих на постіндустріальні технології.

У ситуації, що склалася, головне знайти оптимальне співвідношення заходів регулювання для вирішення даних завдань, захистити стратегічні інтереси країни, що на сьогодні є одним із важливих завдань зовнішньоекономічної діяльності.

Тільки успішне вирішення названих проблем дозволить сформувати більш сучасну модель участі України у міжнародному поділі праці, оснований не тільки на ефективному експорті сировини, але й активному проникненні на зовнішні ринки вітчизняних підприємств, насамперед наукомісткої продукції.

Література:

1. Венцовський Д.Ю. Щодо формування сучасної експортної стратегії України / Д.Ю. Венцовський // Економіка і держава. — 2006. — № 1. — С. 28—32.
2. Вишневський В.П. Можливі наслідки зменшення експортного мита в рамках приєднання України до СОТ / В.П. Вишневський, О.В. Лук'яненко // Економіка України. — 2007. — № 1. — С. 28—35.
3. Геєць В.М. Посткризові перспективи та проблеми розвитку економік України й Росії (макроекономічний спектр) / В.М. Геєць // Фінанси України. — 2011. — № 3. — С. 3—18.
4. Грищенко А. Європейський та євразійський вектори економічної інтеграції України / А. Грищенко // Економіка України. — 2012. — № 7. — С. 80—88.
5. Нелеп В. Оцінка експортних можливостей агропродовольчого комплексу України / В. Нелеп // Економіка України. — 2011. — № 9. — С. 54—63.
6. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
7. Скидан О. Продовольча сфера України в умовах глобалізаційних викликів / О. Скидан // Економіка України. — 2009. — № 11. — С. 53—64.
8. Чопенко В. Зона невільної торгівлі / В. Чопенко // Дзеркало тижня. — 2010. — № 37. — С. 8.
9. Народное хозяйство СССР за 70 лет Юбилейный стат. ежегодник / Госкомстат СССР. — М.: Финансы и статистика, 1987. — 766 с.
10. Российский статистический ежегодник [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat/rosstatsite/main/publishing/catalog/statisticCollections/doc_1135087342078
11. European Commission. Ukraine — Trade Statistics: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113459.pdf

Стаття надійшла до редакції 30.11.2012 р.